

גאולה שלישית אין לה הפסק - לחזור על הראשונות

בגיליון ניסן תשע"א התייחסתי למסורת לפיה אין הפסק לגאולה השלישית¹. טענתי שמסורת זו, שמקורה בדברי חז"ל, נאמרה בהקשר מסוים וביחס לשלבים המאוחרים של הגאולה, כפי שזו מתוארת במדרשים. טענתי עוד, שאימוץ מסורת זו ושימוש בה כמקור לימודי וחינוכי בימינו, כלומר ביחס לשלבים מוקדמים יותר של הגאולה, מהווה פרשנות חדשה, שמהווה יותר כעין תפילה לעתיד או ביטוי של מידת הביטחון, אבל אין בה יישום של המסורת המקורית הזו.

זכיתי וכמה תלמידי חכמים פלפלו בדבריי, זה דורש לשבח וזה מראה פנים אחרות, כדרכה של תורה. תגובות אלה עוררו אותי לחזור על הראשונות ולמשמש את כליי; והיות ובגיליון תמוז התפרסמה בדפוס תגובתו של מכובדי הרב יעקב פילבר שליט"א (להלן: הרי"פ)², אנסה להתייחס לדבריו בפרוטרוט. אך לפני כן אעיר שתי הערות:

ראשית אציין, שאופי התגובה ותוכנה מעוררות מחשבה שכוונתי לא הובנה, והתקיים בי "טענו בחיטים וכיחש לו בשעורים": חלק גדול מדברי תגובתו של הרי"פ בא להוכיח שתקופתנו היא תקופת הגאולה עליה ניבאו הנביאים, והרי"פ אוסף כעמיר גורנה ציטטות מגדולי ישראל, מתמודד עם אחד הקשיים המרכזיים על תפיסה זו (האם הגאולה תלויה בתשובה), ותמה על התעלמותי מחסדי שמים בקיבוץ גלויות ובשיבת ישראל לארצו. אך מאמרי לא עסק בנקודה זו, שהיא כידוע שנויה במחלוקת בין גדולי ישראל מזמן ראשית הופעת הציונות ועד לימינו³. גם אני זכיתי ללמוד בבית מדרש שהנחיל השקפה ברורה ומגובשת בסוגיא⁴, אך לא עסקתי בה במסגרת זו כי לטענתי היא אינה רלוונטית לדיון. בחנתי שאלה אחת בלבד: האם הגדרת תקופה כ'תקופת הגאולה השלישית שעליה ניבאו הנביאים', לפי הסוברים כן, כרוכה בהכרח עם הקביעה שהתהליך בכל נקודה שהיא בתקופה זו הוא חד-כיווני ואין לו הפסק. ברי לי שהתנפטה הדעה כאילו שני הדיונים חופפים, וכך סבור גם הרי"פ, אך מוקד הוויכוח בינינו אינו ביחס להגדרת התקופה - אלא בשאלת האפשרות שתקופה שזוהתה ע"י גדולי ישראל כ'גאולה' תתברר בדיעבד כתהליך שלא הבשיל.

- 1 אלי גורפינקל, "גאולה שלישית אין לה הפסק" - במה דברים אמורים? המעין נא, ג (ניסן תשע"א), עמ' 53-64 (להלן: גורפינקל, גאולה שלישית).
- 2 הרב יעקב הלוי פילבר, "גאולת ישראל השלישית", המעין נא, ד (תמוז תשע"א), עמ' 39-44 (להלן: הרב פילבר, גאולת ישראל).
- 3 לכן, את הטענה הפסקנית "אתה שואל את עצמך, לפי דעה זו מה בעצם קרה כאן בארץ ישראל במאה השנים האחרונות?" (שם, ראש עמ' 42) יש להפנות לאלה מגדולי ישראל שסברו אחרת (אף שאיני סבור שזהו הסגנון הראוי לדון בו עם גדולי עולם).
- 4 באותו בית מדרש של הרי"פ.

שנית: הרי"פ טען שאין מקור לטענתי שכוונת חז"ל באומרים שתהליך הגאולה השלישית אינו בר-ביטול מתייחסת לשלב מאוחר יותר בגאולה⁵. אכן, אין מקור מפורש לטענה זו, אך הצבעתי על האפשרות לפרש כך את דברי חז"ל, ועל היתרונות הפרשניים של דרך הסבר זו והקשיים שהיא מונעת. אמנם ניתן להציע התייחסות שונה לקשיים אלה, ולקיים את פירושם של הרי"פ ואחרים לדברי חז"ל, אך שערי פרשנות לא ננעלו; אני סבור שהצעם נובעת מתוך הנחת יסוד פרשנית, שמכוחה נאלצו להידחק ולעייל פיל בקופו של מחט. הקורא מוזמן לבחון את דברים ולגבש את דעתו.

עתי, אבקש להתייחס לטענות ה'נקודתיות', תוך ניסיון להתמקד במה שיש להשיב, ולדון במה שכתבתי.

א. הרי"פ טען ששיניתי את לשון המדרשים האומרים "כשם שאין הזכר יולד", ותמורתם כתבתי "שהזכר יולד"⁶. מסתבר שדרך הבנתי את המדרש לא פורטה כדבעי, ועונוני אני אשא; אך הטענה ששיבשתי את דברי חז"ל⁷ מרחיקת לכת. המעיין במאמרי יראה, כי כתבתי רק שמשמעות המדרשים הוא "דימויה של הגאולה העתידה ללידה ע"י זכר"⁸; לדעתי זו המשמעות הפשוטה של דברי המדרשים "כשם שהזכר אינו יולד", וכפי שאפרט להלן. המדרש כתב:

כל תשועות שעברו נקראו על שם נקבה, כשם שהנקבה יולדת כך תשועות שעברו יש אחריהן שעבוד. אבל תשועה הבאה לעתיד לבוא נקראת על שם זכר, כשם שאין זכר יולד, כענין שנאמר "שאלו נא וראו אם יולד זכר" וגו' (ירמיה ל, ו), כך תשועה העתידה לבוא אין אחריה שעבוד.

מפורש במדרש שהתשועה "נקראת על שם זכר". הרי"פ הבין כנראה, שהמדרש משווה את התשועה עצמה לנקבה או לזכר⁹. לפי הבנה זו, משמעות הפסוק הנדרש כאן היא, שבעוד שהגאולות הקודמות דומות לנקבה היולדת שוב - הגאולה השלישית דומה לזכר בכך שאין אחריה תהליך של חורבן. אמנם, הקושי בפרשנות זו ברור: לפיה, הלידה מתפרשת כחורבן, בניגוד למשמעות הפשוטה של הלידה כמציאת גאולה! להבנתי, לעומת זאת, המדרש משווה את התשועה ללידה, ומשווה בין גאולה-לידה של יולדת נקבה לגאולה-לידה של יולד זכר. המדרש מחדד את ההבדל בין הלידות: לידת נקבה חוזרת על עצמה, בעוד לידת זכר אינה חוזרת על עצמה. משמעות תיאור הגאולה השלישית כלידת זכר מורה אפוא שמדובר בתהליך ניסי ופלאי, ולפיכך גם חד פעמי.

ב. טענתי שחז"ל מגדירים בגאולה שלבים ניסיים בהם משתנה טבע העולם¹⁰. הרי"פ

5 הרב פילבר, גאולת ישראל, עמ' 39, בהערה.

6 שם, עמ' 42.

7 בשוגג? במזיד? הרב המגיב נזקק לסגנון כזה בכמה מקומות בתגובתו, ומסתמא ריתחא דאורייתא הייתה בו.

8 גורפינקל, גאולה שלישית, עמ' 56.

9 כך הבין למשל מהר"ל מפראג, נצח ישראל פרק מח, מהד' הרב יהושע הרטמן, ירושלים תשנ"ז, עמ' תשצד-תשצו.

10 שם, עמ' 58-59.

תמה, שהרי מפורש בדברי הרמב"ם שלא יתבטל דבר מטבע העולם בימות המשיח¹¹! הדברים מצטרפים לגישה כוללת לפיה הגאולה השלישית היא "גאולה בדרך הטבע", כלשון הכותרת שם¹².

יש להעיר, שבמקורותינו מופיעים כיוונים שונים בהבנת מהותם ואופיים של ימות המשיח ותקופת הגאולה. כיוון שעסקתי בניתוח מימרה מדרשית, בחנתי אותה לאור התפיסה המקובלת של הגאולה בחז"ל, המתארת שינויים מהותיים בטבע העולם, ומצביעה על שורת אירועים אפוקליפטיים¹³. שיטת הרמב"ם, המכריע כאמורא שמואל, מבטאת כיוון הנראה לכאורה שונה מן הכיוון המרכזי¹⁴, וכבר עסקו רבים וטובים ביישוב הדברים¹⁵. יש הטוענים שגם שמואל מסכים כי מדובר בשינוי הטבע, אלא שאין לקוראו שינוי אלא שיבה למצב הבראשיתי של האדם קודם החטא בגן עדן¹⁶; אחרים מסבירים שכוונתו היא לכך שהרוחניות והניסים יהיו לעתיד לבוא טבעיים¹⁷; כיוון מקובל אחר הוא תיאור הגאולה כהליך מדורג, המתחיל בדרך הטבע ומתקדם לשלבים נשגבים יותר¹⁸. לאור הדברים, ההוגים שתיארו את שיבת ציון בדורות האחרונים במושגים של 'גאולה' לא טענו בדרך כלל שהגאולה ה'טבעית' הינה חזות הכל, אלא

- 11 משנה תורה, הל' מלכים ומלחמות, יב, א; וע"ע שם יא, ג; הקדמת הרמב"ם לפרק חלק, בתוך: הקדמות הרמב"ם למשנה, מהד' הרב יצחק שילת, ירושלים תשנ"ב, עמ' קלח.
- 12 הרב פילבר, גאולת ישראל, עמ' 42.
- 13 ראו למשל: ר' יהודה ליווא (מהר"ל) מפראג, נצח ישראל פרקים לד-לה, מו, נ, ועוד הרבה ועל תפיסת הגאולה של מהר"ל, ראו: הרב עוזי קלכהיים, אדרת אמונה: עיונים במשנת ראשונים ואחרונים בסוגיות יסוד של אמונת ישראל, ירושלים תשל"ו, עמ' 273-295; בנימין גרוס, נצח ישראל: השקפתו המשיחית של המהר"ל מפראג, תל-אביב תשל"ד; האדמו"ר מנחם מנדל שניאורסון, שערי גאולה, ירושלים תשס"ח, ח"ב, עמ' ריט-רכא; ובמחקר: דב שורץ, הרעיון המשיחי בהגות היהודית בימי הביניים, רמת-גן תשס"ז.
- 14 גם בהקשר שלנו, יש לשים לב שהרמב"ם לא הביא כלל בהלכותיו את נצחיות הגאולה, ובהקדמת פרק חלק הוא כותב "ותתמיד מלכותו התמדה גדולה מאוד... ואין להרחיק שתתמיד מלכותו אלפי שנים, לפי שהחכמים כבר אמרו שהקבוץ המעולה כאשר יתקבץ - לא במהרה יפרד" (הקדמות הרמב"ם למשנה, מהד' הרב שילת, ירושלים תשנ"ב, עמ' קלח-קלט), וראו ביאורו של הרב שילת שמשמע מכאן שאין הכוונה למציאות הקיימת לעד (שם, עמ' קפב-קפג; תודה לידידי הרב צחי הרשקוביץ על מראה מקום זה). מנגד, הוא פוסק - לדורות - שהעונש על חטאים עשוי לכלול גלות (משנה תורה, תשובה ט, א).
- 15 בין השאר העירו מדברי הרמב"ם שם, שם יב, ה (הרב מנחם מנדל כשר, התקופה הגדולה, ירושלים תשס"א, ח"א עמ' 397).
- 16 נצח ישראל פרק נ, מהד' הרטמן, ח"ב עמ' תתיב-תתיג.
- 17 הרב חיים אביהוא שורץ, מתוך התורה הגואלת: סיכומי שיעורים הרב צבי יהודה קוק (הרצי"ה), ח"א, ירושלים תשמ"ג, עמ' צז.
- 18 ראו למשל: ר' יצחק אברבנאל, ישועות משיחו ז, בני ברק תשס"ג, עמ' קנח-קסב; בפירוש הרדב"ז על דברי הרמב"ם שם, ובדברי הגר"א שהובאו במהד' פרנקל שם; האדמו"ר מלובביץ שהוזכר לעיל דן בנושא בהרחבה; ראו: שערי גאולה, שם, עמ' ריט-רמד; רבי צדוק רבינוביץ (מלובלין), קדושת השבת, מאמר א; וראו עוד במקורות שקיבץ מתורתו חיים הירש, חי גואלי: תורת הגאולה של רבי צדוק הכהן מלובלין זצוק"ל, ירושלים תשנ"ד.

הצביעו על כך שאין להתעלם מחסדי ה' בשיבה לארץ ובבניינה, וכי גם שלב זה, בשם 'גאולה' יקרא - אך לא שללו את הרובד הגבוה יותר המתואר בדברי חז"ל¹⁹. כמובן, רבים מן הפילוסופים היהודים בימי הביניים תיארו את הגאולה במונחים טבעיים שונים, והסבירו לאור תפיסתם את דברי חז"ל באופנים שונים, אך הניתוח שכתבתי התייחס לתפיסה היותר מקובלת לדעתי.

ג. אחת הסיבות המרכזיות לצורך לטעון ש'נצחיות' הגאולה מתייחסת לשלבים מאוחרים יותר, היא פרשת "והיה אם שמוע", היוצרת זיקה מפורשת בין מצבו הרוחני של העם לזכותו לשבת בארץ. לכאורה, משמעות הקביעה שאנו בשלב בו הגאולה אינה יכולה להתבטל, היא שתנאי זה, הנאמר פעמיים בכל יום, אינו תקף יותר. הרי"פ מצטט²⁰ מדברי רס"ג ואברבנאל הכותבים כי בגאולה השלישית שְׁאֲנִי²¹; אכן, הדברים מפורשים, אך מניין לנו שכוונתם כבר לשלבי הגאולה הראשונים? אדרבה, מדבריהם נראה שהכוונה היא דווקא לשלב מתקדם יותר: רס"ג מתפלמס שם עם הטוענים שדברי הנביאים על הישועה התקיימו כבר בימי בית שני, ומראה שלא יתכן לפרש כך, שהרי הנביאים ניבאו על גאולה שלא תתבטל, בעוד גאולת בית שני בטלה. בהמשך הפרק מונה רס"ג הבטחות נוספות שלא התקיימו בימי בית שני, ולומד מכך שלא ניתן להגדיר את ימי בית שני כ'גאולה' אליה התייחסו הנביאים לפני ואחרי חורבן בית ראשון. בין השאר מציין רס"ג את מלחמת גוג ומגוג שאמורה לפרוץ בסוף התהליך, ועניינים נוספים הכרוכים בשינוי הטבע. מתברר אפוא, שאף לדידו הגאולה שאינה מתבטלת היא דווקא זו הכוללת את השלבים המתקדמים שהוזכרו.

ביחס להערתו בקשר לזיהויו של ר' עקיבא שהמשיח הוא בר כוכבא, אבקש שוב לחדד את שכתבתי בראשונה: לא טענתי שר' עקיבא טעה, אלא שבחכמה שלאחר מעשה התברר שמדובר היה ב'קץ' בלבד, כלומר באפשרות שלא הבשילה²². לרוב השגחת ה' - ר' עקיבא ותלמידיו הכירו בעצמם שזיהויים את הקץ המגולה אינו מחייב את הקב"ה, ובמקום משבר אמונה לאחר כשלון המרד הם הנחילו את התורה לדורות הבאים.

ד. הרי"פ תמה: "מאה שנות גאולה כלא היו?" "האם כל אלו, ועוד ועוד חסדי שמים המלווים את גאולתנו ופדות נפשנו בניסים ונפלאות, האם כל אלו הם עורבא פרח?... מה

19 ראו למשל: הרב צבי הירש קלישר, דרישת ציון, ירושלים תשס"ב, עמ' 40-42; על תפיסת הרב קוק והרצי"ה, ראו: דב שוורץ, אתגר ומשבר בחוג הרב קוק, תל-אביב תשס"א, עמ' 38-45 ובמקורות שם.

20 הרב פילבר, גאולת ישראל, עמ' 42-43.

21 רבינו סעדיה גאון, הנבחר באמונות ובדעות, בתרגום הרב יוסף קאפח, מאמר שמיני, פרק ז, ירושלים תש"ל, עמ' רנג-רנד. לעניות דעתי, בלי קשר לתוכן דבריו, ספק רב האם מקור זה יכול לשמש אותנו בדיון זה ולפיכך הוא גם לא צוטט על ידי במאמרי הראשון. מהמשך דבריו שם (עמ' רנז) נראה, שההקשר הוא פולמוס אנטי-נוצרי; קיים דיון עקרוני האם ועד כמה ניתן להסיק מסקנות מטקסטים פולמוסיים; ראו ע"כ אצל הרב ארי יצחק שבט, "תוקפם המחייב של מדרשי חז"ל", צהר יא (תשס"ב), עמ' 49-68, ואכמ"ל.

22 ראו מה שכתבתי במאמרי הנ"ל: גורפינקל, גאולה שלישית, עמ' 61; ע"ע: כשר, התקופה הגדולה, ח"א עמ' 386; הרב שלמה אבינר, הלכות משיח לרמב"ם: פירוש, ירושלים תשס"ג, עמ' 40.

בעצם הקב"ה עשה עמנו, איזה הגיון יש במהלך הזה של הקב"ה? מצד אחד הוא משיב אותנו לארץ למרות שאנו חוטאים, ולבסוף הוא מסלק אותנו מהארץ בגלל שאנו חוטאים - האין אבסורד גדול מזה?²³ טענתו זו מצטרפת לדבריו שם שהגאולה השלישית אינה תלויה בתשובה.²⁴

אולם אני איני מתיימר להבין חשבונות שמים; איני יודע גם איך מודדים חטאים, והאם מי שאינו שומר שבת אך גומל חסדים ומיישב את הארץ חשוב פחות או יותר מ"צדיק בפרוה"²⁵. קיבלנו הזדמנות שעלינו לנצל, אך יתכן שלא תתפתח, כפי שאירע בתקופת מרד בר כוכבא, שראשיתו הצלחות וקוממיות - וסופו אסון נורא²⁶. אכן, מוטל עלינו להאמין, לבטוח, לפעול ולקדם את תהליך בניין הארץ ושיבת ציון, כפי שנהג ר' עקיבא בזמנו. ככל שמתקדם תהליך זה, אנו מתמלאים אמונה שאכן הפעם לא יהיה מדובר ב"בר נפלי" והתהליך ימשיך ויתקדם. עם זאת, איננו יודעים חשבוננו של מקום, ואנו סבורים שהקביעה 'רק כך', המבקשת לכוף את ריבון העולם למסלול מסוים, אינה נכונה, ואף טומנת בחובה סכנות של ממש במקרה שריבון העולם יבקש להנהיגו במסלול אחר. סכנות אלה עשויות לבוא לידי ביטוי באופי ההתמודדות עם איומים פנימיים וחיצוניים על מדינת ישראל, אך גם במישור האמונה, והשבר הגדול שעלול להיגרם בעם ח"ו אם לא נזכה²⁷.

ויהי רצון שנזכה לגאולה שלימה במהרה בימינו.

אלי גורפינקל